

Հայկական որմը կը սկսի քանդուիլ այն ատեն միայն, երբ դարերու ընթացքին անխնամ մնացած, պատին երեսը ծածկող տաշուած քարերը կը խաթարուին ու կ'իյնան, մերկ ձգելով կրակէրոն, որ արեւուն տաքութենէն ճաթոտած և անձրեւներէն լուացուած՝ կը դառնայ փխրուն ու կը կործանի:

Հայ ռազմաշինութեան ի պատիւ պէտք է ըսել՝ թէ Անի բերդաքաղաքը, հակառակ իր վրայ կատարուած զանազան թշնամիներու գրոհներուն, Բիւզանդացի, Թաթար, Արաբ, միշտ մնացած է անպարտելի քանի հոն իշխողները կամը ունեցած են զիմադրելու: Նոյնիսկ Ալը Ասլան իր նշանաւոր բարաններով հազիւ կրցած էր արտաքին պարիսպներուն վրայ՝ Իգաձորի կողմէն ճեղք մը բանալ, բայց ներքին պարիսպներուն առջեւ պարտուած, քաղաքին գրաւումը ձգելով մեկնեցաւ: Ոչ մէկ թշնամի կրցաւ Անին գրաւել պատերազմով: Բոլոր գրաւումները եղան ներսէն, մասնութեամբ, շահամով հաշիւներով և թուլամորթութեան պատճառով: Ասոր համար է որ կրնանք ըսել թէ հայ ռազմաճարտարապետութիւնը կը գերազանցէ նոյնիսկ բիւզանդական արուեստը այս մարզին մէջ:

Անին որպէս մայրաքաղաք և վաճառաւոր կեդրոն՝ ունէր բազմաթիւ դռներ իր պարիսպներուն վրայ բացուած. այս դռներուն գլխաւորն է Աւագ դուռը, որ Իգաձորի (Այգիձոր), Գուրնի, Գայլեձորի դռներուն հետ կը բացուի դէպի պարիսպներէն անդին տարածուող սարահարթը: Այս դռները, սակայն, կը գտնուին ներքին պարիսպին վրայ և քաղաքը իրապէս արտաքին աշխարհին հետ կը հաղորդակցի երկու արտաքին դռներով՝ այս կողմէն: Այս երկու դռները կը գտնուին արտաքին պարիսպին վրայ: Այս դռներէն գատ կան

(21) Խառնապար՝ թերեւս պարսկէ խէնկվէր (چرخین) բառէն, որ կը նշանակէ՝ կամուրջ:

ուրիշներ ալ՝ որոնք կը բացուին գետերուն ձորերուն վրայ, Ծաղկոցի դուռը՝ որ կը կոչուի նաեւ Չորի դուռ: Միջնաբերդին ստորոտին՝ « Գետակրոցի խառնապարի » դուռ²¹, Ախուրեանի վրայ Տիգրանանց դուռը և վերջապէս « Գաղտ » դուռը, որ հաւանաբար ըլլայ բերդաքաղաքին գաղտնի մէկ անցքը, պաշարումի ատեն արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցելու համար:

Այս բոլոր դռները, ինչպէս նաեւ երկու կամը ջազուլուները, ամրացուած են նախապէս բացատրուած ձևով, բուրգերով, աշտարակներով, պահակատեղիներով: Քաղաքամէջը տանող ոչ մէկ դուռ ուղղակի կը բացուի արտաքին աշխարհին վրայ, այլ ան միշտ պաշտպանուած է արտաքին պարիսպով մը, որուն դուռը չի համապատասխաներ ներքին դրան:

Այս դռներէն ներս կ'երկարին փողոցները, որոնց հետքերը կը տեսնուին երբեմն դարերու ընթացքին կուտակուած աւերակներու տակ: Այս փողոցներն ալ իրենց ռազմական կարեւորութիւնը ունեցած են, մէկ ճակատէն միւսը զինուոր փոխադրելու համար:

Անիի փողոցները միջնադարեան բոլոր քաղաքներու փողոցներուն պէս նեղիկ են: Արդարեւ քաղաքին փոքր տարածութիւնը, հոն սղմուած բնակչութեան բազմամարդութիւնը կը ստիպէր փողոցները իրենց ամէնէն նուազագոյն լայնքին վերածել: Այնուհանդերձ քաղաքը ունէր գլխաւոր պողոտայ մը « Բուն փողոց » որ ըստ Ալիշանի կը կտրէր կ'անցնէր քաղաքը մէկ ծայրէն միւսը: Այս փողոցին վրայ կը բացուէին միւս փողոցները: Արեւելեան ներքին դռնէն կը մեկնէր փողոց մը՝ որ անցնելով կեդրոնական կործանած աշտարակէն՝ կ'երթար մինչեւ Ս. Գրիգոր Ապուղամբենց եկեղեցին: Ուրիշ մը Արքունի պալատէն մեկնելով՝ կ'անցնէր Ս. Առաքելոցէն, կեդրոնական աշտարակէն, Ս. Աստուածածին կաթողիկէէն և կը հաս-

նէր մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը: Ուրիշ մը կը մեկնէր Ս. Առաքելոցէն և Տիրամօր եկեղեցիէն անցնելով կու գար մինչեւ Ս. Փրկիչ եկեղեցին: Գտնուած արձանագրութիւնները կը յիշեն նաեւ ուրիշ փողոցներ՝ Վերին փողոց, Գարնոյ փողոց, Սառած փողոց, Փողոց-Կտեր, Ս. Առաքելոց զուկակ²², Հատեցոնց զու-

կակ, Ծաղուկակ, Եւայն: Այս բոլոր փողոցները վտանգի պահուն կը ստանային իրական կարեւորութիւն մը, զինուորական շարժումները դիւրացնելով, թէեւ պարիսպներու երկայնքին գտնուէր զինուորական ճանապարհը՝ քաղաքէն անկախ:

(վերջ)

Ս. ՃԵՎԱԶԻՐՃԵԱՆ

Ճարտարագէտ

Անգամ Զուլիքիւրի Ճարտարագէտներու և Ճարտարապետներու միութեան

Լոզան. 1949. Փետր.

(22) Զուլիքի փողոց, արարերէն « սուր » բառէն:

ՍԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒՑ

Խորենացու վրապահական երգերից հետեւեալ կտորը:

« Տեւայ Սարենիկ տիկին տեւանս, Զարտախոռ խաւարտ և զտից խաւարծի, Ի Բարձիցե Արտաւանայ »:

Մութ և անհասկանալի մի առեղծւած է մնացել վերջին 300 տարիների ընթացքում, երբ յայտնաբերւել է դա:

Մեր բոլոր բանասէրները և յայտնի գրաբարագէտներն եկել են այն եզրակացութեան, որ վերին հատւածի երկրորդ տողի բոլոր բառերը անուններ են անյայտ բոյսերի, որոնք գործ են ածել հին գարեբուսում որպէս բժշանքներ մարդկանց սէրը գրաւելու, մէկին իրենց վրայ սիրա-հարեցնելու համար:

Այս եզրակացութեան են յանգել հայ բանասէրները՝ երկրորդ տողի վերջին « խաւարծի » բառը նոյնացնելով « խաւարծի » (խաւարծի) բոյսի հետ, որը շատ չըրծիլ (խաւարծի) բոյսի հետ, որը շատ սովորական մի բոյս է Հայաստանի բլրալանջերին բուսնող, և որը միեւնոյն ժամանակ, ուտելու համար շատ հաճելի մի բանջար է: Եւ մեր բառարաններում, հիմնւած վերեւ նշած տեսութեան վրայ,

դրանք արձանագրւել են, որպէս. — խոտ, բոյս, բանջար և այլն բացատրութեամբ, նոյնիսկ՝ ընդունելով « զ » նախդիրները, որպէս բառերի (զարտախոռ, զտից) իսկական մասերը և ոչ թէ նախդիրներ:

Էջմիածնի Ճեմարանում աշակերտ եղած ժամանակ մեզ այդպէս էլ սովորեցնում էին յայտնի գրաբարագէտները, — Կ. Կոստանեանը, Մ. Արեղեանը և միւսներ, և բացատրում էին, որ դրանք բուսական բժշանքներ էին մարդկանց սէրը գրաւելու համար և մենք էլ այդպէս ընդունում էինք: Եւ այդպէս էլ բացատրում է Մ. Արեղեան իր « Հայոց հին Գրականութեան պատմութիւն » աշխատութեան 58-րդ էջում ասելով, — « Սարենիկ տիկին տեւանս և Արգամի բարձրից ունեւայ հմայքի բժշանքի բոյսերը՝ արտախոռ խաւարտ և խաւարծի փուռ (տից = տրցակ) բոյս հմայական հաւատարիքի, որով մէկին սիրահարեցնելու համար երա բարձրի կամ զգեստի մէջ կարում էին բժշանքները և յետոյ ստնում »:

Սակայն մի քանի ամիս առաջ, երբ ես նորից աչքից էի անցկացնում « Խորենացի » ես մասնաւորապէս կանգ առի « Վի-

փոխերս» իսկական նշանակությունը հասկանում էին և բրբջում էին... երբ մի լրեր կին 8-10 տարի զաւակ չէր ունենում և յանկարծ լսում էր, որ նա զաւակ է ունեցել՝ հարեւանները, կամ ազգականները լսելիս՝ հռհռալով և բրբջալով միմեանց յայտնում էին, — «աղչի, նա բարձր փոխել է»: Եւ եթէ պատահէր մի օր նա այցի գար նրանց տունը՝ կանայք նրա շուրջն էին հաւաքւում, շնորհաւորում էին նրան և բրբջալով հարց էին տալիս, — «աղչի, էլե՞նի՞ բարձր փոխեցիր...» և նորից բրբջում էին: Եւ ահա այս միտքն է արտայայտւած Սաթենիկի վիպասանական կտորի մէջ՝ սրանից մօտ 2100 տարի առաջ...

Եզրակացորիւն. — Իմ ասածներից և բացատրութիւններից պարզ երեւում է որ «Վիպասանական երգերի» Սաթենիկին վերաբերող կտորի մէջ՝ բուսական ոչ մի բառ գոյութիւն չունի, բոժանքի գաղափարը բացակայում է, այլ կայ դաւաճանական, անհաւատարիմ և գաղտնի սէր փնտռելու գաղափարը:

Որ այդ հատւածը - քերականորէն պարզ է և ուղիղ, բառամթերքով հասկանալի է, թէեւ ոչ ոսկեգորեան (և չէր էլ կարող լինել), իսկ մտքով յար և նման է մեր այսօրւայ ժողովրդական հաւատալիքներին՝ երեւան է գալիս իմ բացատրութիւններից:

Այդ հատւածը բառացիօրէն և առանց շարադասութիւնը փոխելու՝ պիտի թարգմանել:

Տեւելում է Սարենիկ տիկին տեւելները, — Արտաւնոշը (հրաշիկ) խաւար նաեւ խաւարչի ստուածներից, — Բարձրից Արգաւանի:

Ես սպասում եմ լսելու մեր բանասէրների կարծիքները իմ տւած բացատրութիւնների մասին:

Ես հաւատում եմ, որ իմ տւած բացատրութեամբ խորենացու այս մութ առեղծւածը իսպառ լուծւած պէտք է համարել:

ՍՍՀՍԿ ԶԹՁԵԱՆ

Ֆրէզմօ, Կալիֆօրնիա.

ԱՌ ՄԻԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

Յաղրապանծ ծովը դարձնալ իր փանդիտներն է յոշգրեւրդեն ջուրերը առկէն ընդմէջ երկնի և երկրի. Դուռն կ'երեւիս իմ հոգւոյս վերացման դէմ բերկրալի՝ Ինչպէս շառաշլն արեգին ծոցն անդունդին տրտմաւոր:

Զրկայ վայրկեան մ'որ ըրայ այնքան բովիւ և անանց, Որքան քոչ այցն իմ կեանքին մեկնորեան մէջ մրտերիմ, Որքան քոչ սէրն որով ես տարի խոնկեալ ու սիրտ իմ Դեպի բարձրերն, ուր կ'ապրին գերիտականն ու Աստուած:

Տեսիլներն իմ միշտ քեզմով առին հրաշքի, քալի և ոյժ, Քոչ մրտածման և սիրոյն կատարներէն շողակար՝ Ես քաղեցի ներշնչման ետրտաշաները քեզմէ:

Հիւս, խոշկեւ, ուրկէ Դուռն առանդեցիր քանն անգին, Ես կը դիտեմ Ս. Ղազարեւ, որոշն քարերը հաստատ՝ Լոյսի նրման կը վառին աշրափոխման մէջ խորին:

Ս. Ղազար, 19 Յունիս 1949

ՍՐԱՄԱՅԻՍ ՍՐԱՊԵԱՆ

ՍՏՈՒԳԱՐԱՆԱԿԱՆ

ԵՒՐՈՊԱՅԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(Aracoeli = Առաքեալ)

Տօքթ. Ատուր Յ. Եղուպեան «Անահիտ» 1947-8 թիւերուն մէջ քանի մը յօդուածներով կը յայտարարէ թէ Հայուն և հայերէնին հետքերը մեծ եղած են մերձաւոր Արեւելքէն մինչեւ Արեւմուտք, թէ եւրոպական և այլ օտար լեզուներու շատ մը բառեր, յատուկ անուններ և տեղանուններ հայկական ծագում ունին:

Բազմաթիւ բառեր յիշելէ յետոյ կ'աւելցնէ. — «քանի մը տարի առաջ ամերիկեան գրութեան մը մէջ կարդացի որ Հոմար Aracoeli (Առաքեալ) անուն տեղ մը կայ: Վերջերս աչքէ անցուցի Հոմար քարտէսը և գտայ այդ վայրը հին Կապիտոլիումի շրջանակին մէջ, «Առաքեալի քարտէսը և փողոց» անունով: Ս. Պապին և Միսիթարեան հայերուն տեղեկագրեցի այդ մասին... Առաքեալի հայանուն հնութիւնը մեզ տասն և ութ դարեր ետ կը տանի... հետաքննենք և երեւան հանենք մեր միջնութեան այդ փաստերը...» եւ այլն:

Եւ խմբագրապետը արդարանալի տաւ բակուանցով. «Արդեօք զիտական լուրջ հիմք ունի, թէ՛ հեղինակին ազգասիրական խանդավառ երեւակայութիւնն է», ըսելով կը թողու բանասէրներու քննադատութեան:

Տիտղոսաւոր բանասէր ու լեզուագէտ չըլլալու ինծի պիտի չթոյլատրեմ բացարձակ վճիռ մը արձակել: Զաւիագանց գնահատելով հանդերձ Տօքթ.ին երկարամեայ աշխատութիւնները, կը ցաւիմ ըսելու որ համաձայն չեմ յարգելի յօդուածաւոր համաձայն չեմ յարգելի յօդուածաւոր հանդերձ ուղղութեան հետ, բառերին ընդգրկած ուղղութեան հետ, բառերու ստուգաբանական հարցին մէջ:

Առնենք զոր օր. Béarn, Ֆրանսայի

Պէտան գաւառին Beneharnum հին քաղաքին անունն է, որուն բնակիչներն էին Beneharnensis, Huronensis, Venarni. Հայերէն «բերան» բառին հետ ո՛րեք ազգակցութիւն չունի: Tours քաղաքը՝ կոլուաները կը կոչէին զայն Altionos. Հռոմայեցիք փոխեցին Caesarodunum Turonum-ի, տեղւոյն բնակիչներուն անունով, Les Turones. Ո՛ր եւ է առնչութիւն չկայ հայերէն «Տուրու»-ի հետ, «Տուրուբերան»՝ Տարիներ առաջ Փարիզ՝ խանութի մը ճակտին վրայ կարգացի «Désarméniens» անունը: Հետաքրքրութեամբ ներս մտայ և որպէսզի տէրը զիս ոտտկանական քննիչի մը տեղ առնելով կասկածամտութեամբ չմօտենայ ինծի, պարզեցի թէ յատուկ անուններու ուսումնասիրութեամբ կը պարապիմ: Ժպտելով նախորդութեան կը պարապիմ: Ժպտելով պատասխանեց թէ շատ ազատ գաղափար մը ունէր, միայն լսած էր թէ իր նախնիքները հայեր են եղած և այդ անունով կոչուած: Բայց թէ այս հայերէն անուն չէ, ֆրանսերէն է որ հայեր կը նշանակէ:

Յանկը երկար է. բայց ամէնէն շատ ուշադրութիւնս գրաւողը եղաւ վերոյիշեալ Aracoeli (Առաքեալ) բառը: Խորքանշիւր բառ և անուն առանձնաբար մանրամասն վերլուծման, քննական խոր ուսումնասիրութեան ու բացատրութեան կը կարօտի: Ուրեմն նախ քան այդ, ակնարկ մը նետել անհրաժեշտ է պատմութեան ընթացքին ստուգաբանական գիտութեան բռնած մեթոտներուն վրայ, հասկնալու համար թէ ինչո՞ւ և ի՞նչպէս յարգելի յօդուածագիրը աչքառու շփոթութեան զոհ գացած է:

Ինչպէս բնութեան բոլոր արտադրութիւններու զարգացման, այսպէս ալ լեզուներու զարգացման կը նախագահեն օրէնքը և կարգ ու կանոնը: Այն բոլոր փոփոխութիւնները զորս կը նշմարենք մարդկային լեզուի պատմութեան մէջ, դիտուածի արդիւնք չեն, այլ՝ ճակատապարհ կը հնազանդին սահմանադրեալ զրօրէն կը հնազանդին օրէնքներու: